

Європа і Україна: виникнення інтелектуалів

*Дмитро
Мірошниченко*

КЛАСОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА

У цій статті мається на меті розглянути ідентичність інтелектуала, особливо в сучасному світі, можливості його самоідентифікацій та відмінності від інших подібних культурних феноменів. Західні дослідники всю сукупність підходів до дослідження соціального буття інтелектуалів умовно поділяють на кілька основних, які буде викладено нижче. Хоча в українській гуманітаристиці тема соціології інтелектуалів та її філософської оцінки є ще достатньо новою, усе ж жвавішають дискусії стосовно суспільної відповідальності інтелектуальних еліт. Десять років по тому, як було опубліковано знаковий есей історика Ярослава Грицака «Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи» в часопису «Критика», такий драматичний стан справ не знав суттєвих змін: українським інтелектуалам бракує усвідомлення себе як впливової соціальної групи з винятковими атрибутами, а культура й наука перебувають в ізоляції, існуючи зазвичай «всупереч» (див.: [Грицак, 2003: с. 22]). Проблематика ця тільки починає розроблятися сучасними українськими (Тетяна Голіченко, Олександра Шморгун) та російськими дослідниками, які підхопили більш ранні західноєвропейські розвідки.

Соціологія інтелектуалів, як і предмет її дослідження, має дуже строкату історію. Часом вона поставала великим масивом наукових праць, як і доробок самих інтелектуалів, що визначаються як постаті з високою освітою, які продукують та передають культуру й ідеї та активно залучаються до

© Д. МІРОШНИЧЕНКО,
2014

суспільного життя. Траплялося, що дослідження феномену інтелектуалів уподібнювалось до соціології знання чи науки, як і предмет дослідження уникав колективної ідентичності інтелектуалів, обираючи професійну, етнічну та інші ідентичності. Нормативне вивчення такого феномену може не завжди у своєму обсязі перекривати предмет дослідження, намагаючись конституювати соціальну групу, що вже не відповідає назві «інтелектуали». Тому, погоджуючись із міркуваннями Вацлава Гавела в його влучній статті «Відповідальність інтелектуала», ми вважаємо, що зараз слід ще раз поставити собі на меті вирішення такого тривіального питання — ким-таки є той інтелектуал та чи є саме поняття «інтелектуал» просто синонімом більш звичного для нас поняття «інтелігент» (див.: [Гавел, 1997: с. 8])?

З-поміж достатніх підстав для такого розрізнення, на нашу думку, окремо слід відзначити вже непоодинокі публікації з подібною проблематикою, переклад основоположних текстів та зустрічі на вітчизняних теренах із представниками вже певною мірою сталої групи західноєвропейських інтелектуалів, а надто — французьких, — групи, що є специфічною хоча б з огляду на те, що вона постійно артикулює свої інтереси всередині власної держави, однак наділяє вагомим значенням і будь-якого роду інтеракції із світом зовнішнім. Тут можна згадати хоча б нещодавні дискусії з відомими філософами, інтелектуалами сучасності: П'єром Розанваллоном, Венсаном Декомбом, Гансом Ульрихом Гумбрехтом та іншими. Декомб, наприклад, ознайомлюючи слухачів із досвідом щодо відповідальності інтелектуалів перед суспільством у Франції та в західних країнах загалом, відзначив, що інтелігенція, на противагу — поняття суто соціологічної класифікації, «...суто російський концепт, який коріниться в соціальній структурі суспільства Російської імперії другої половини ХІХ століття, коли тих, хто мав знання й освіту, банально умів читати, було менше, ніж неосвічених. Ішлося про аристократів, управлінців та осіб з освітою й здібностями, але без практичних перспектив щодо керування державою та реальних змін: революціонерів, терористів тощо» [Декомб, 2013: с. 23].

Справді, говорячи про інтелектуалів як таких, першими на думку спадають інтелектуали у Франції, адже минуле століття перетворило їх із відприкметникового означення людини розумової праці у надбаня новітнього історико-філософського опису, поширившись як ім'я загальне по всьому світу. Поворотною точкою заведено вважати так звану справу капітана Дрейфуса, спростування звинувачень на адресу якого відобразились, наприклад, у січні 1898 року в відомому відкритому листі Еміля Золя «Звинувачую» («J'accuse»). Проти несправедливого, на їхню думку, суду тоді виступило безліч письменників, філософів, журналістів. Через численні звинувачення й суперечки країна постала розколотою надвоє, однак уже такою, де була відчута повною мірою вага суспільної думки.

На відміну від першої декади минулого століття, коли справа Дрейфуса викликала надзвичайну колективну ідентичність серед інтелектуалів по

всьому світі, інтелектуали у міжвоєнний час позначались тотальним розчаруванням та деідентифікацією. Роберт Міхельс писав про інтелектуалів у 1932 році як про сильно деморалізованих та самокритичних, Теодор Адорно позначає період 20-х років як період «анти-інтелектуальних інтелектуалів», що намагались віднайти істину в релігії. Навіть В.І. Ленін, покладаючи до війни великі сподівання на те, що буржуазні інтелектуали постануть революціонерами, які просвітили б робітничий клас — розчарувався в них. Саме в цей час виникає самостійне вчення про інтелектуалів, соціологія інтелектуалів, що має довгу спекулятивну традицію в історії філософії — від Платона до Конта. Тоді ж і набувають розвитку три основні підходи до феномену інтелектуалів, на яких я пропоную зупинитись детальніше.

Інтелектуали як окремий клас

Інтелектуали часів справи Дрейфуса вважали, що вони формують окремий клас, носячи у Франції горде власне ім'я «Les intellectuels», цей клас визначався не його стосунком до засобів виробництва, як це було в багатьох марксистських поглядах на клас того часу, а радше браком стосунку до засобів виробництва. Таким чином, інтелектуали вважали власні інтереси такими, що межують з інтересами суспільства взагалі саме тому, що вони були вільними від звуження інтересів, які наклали б будь-які конкретні види зайнятості та позиції в економіці. Жульєн Бенда, як перший представник такого погляду, писав про тисячі молодих людей, які могли зруйнувати своє майбутнє, кар'єру й навіть можуть зазнати небезпеки через підписання маніфестів та відданість абстракціям. Їхні дії, керовані всезагальними ідеями, суперечили безпосереднім інтересам індивіда. Бенда став автором засадничого твору в соціології інтелектуалів «La Trahison des clercs» («Зрада інтелектуалів») — маловідома в наш час та досить впливова у Франції в міжвоєнні роки, витримала більше п'ятдесяти видань за двадцять років. Автор визначає предметом свого дослідження всіх тих, чия діяльність не полягає в пошуках практичних цілей, усіх тих, хто шукає розради в мистецтві, науці чи метафізичній спекуляції, інакше кажучи — в культивуванні нематеріальних благ і, таким чином, у певному сенсі каже: «Мое Царство не із світу цього» (див.: [Бенда, 2009: с. 110]). Бенда, на противагу цій групі, змалював звичайних людей, мета яких полягає в пошуках матеріальних інтересів. Зрада, вказана в заголовку його праці, стосується відмови сучасних йому інтелектуалів дотримуватись свого «антикласу». Оптимістично змалювані на початку століття дрейфусари підкорилися політичним спокусам, які автор убачав матеріальними інтересами, вони зрадили свій обов'язок. Бенда також постійно визначає три типи інтересів, яких інтелектуали зобов'язані були уникати: нація, клас та раса. Стурбованість Бенда полягала в його баченні остаточного занепаду інтелектуалів як класу. Однак, незважаючи на літературні вподобання та апокаліптичний тон, у його праці зосереджені основні теми підходу в

соціології інтелектуалів, що розглядає їх як клас у собі. Інтелектуали можуть розвивати спільні інтереси, що ставлять їх окремо від інших груп суспільства, іноді концентруючись довкола цих інтересів, а подекуди відмовляючись від будь-якої своєї організації і перебуваючи на маргінезі.

У післявоєнний час послідовником такого бачення став Льюїс Козер, чий праці були винятковими в сенсі експліцитного висвітлення центрального питання цього підходу: обставин, за яких освічена людина починає віднаходити умови, придатні до появи самосвідомої страти інтелектуалів з особливим покликанням та етосом. Козер визначав багатоманіття інституційних засад, що давали змогу інтелектуалам набувати солідарності, подібної до класу, включаючи комерційні видання, наукові товариства, різноманітні салони й кафе. Надлишок інституцій міг також підірвати солідарність групи, як наприклад, в середині століття у Сполучених Штатах, де інтелектуали були фрагментовані серед університетів, дослідницьких інститутів, державних установ та індустрії масової культури. Дослідник зазначав, що політичне панування інтелектуалів, яке він підкріплює прикладами революцій у Франції та Росії, закінчувалось погано: їхній науковий оптимізм, позитивізм, ентузіазм у раціональному перетворенні суспільства включав механізми жакхливих зловживань владою [Леклерк, 2009: с. 11]. Така критика домінувала в даному підході і в споріднених дослідженнях інтелігенції та нового класу в соціалістичних країнах. І якщо перший термін є означенням культурно-історичного явища Росії XIX століття, то, на думку Мілована Джиласа, популяризатора другого терміна — нового класу, він означатиме правлячий клас майбутньої соціалістичної держави. Це буде правління наукової інтелігенції — аристократичної та деспотичної, існуватиме нова класова ієрархія. У творах угорських соціологів Конрада і Селені та відомих західних соціальних філософів Данієла Бела та Алвіна Гоулднера означення інтелігенції й нового класу зливаються. Зокрема, Бел убачає, що капіталістичні та соціалістичні суспільства входять у постіндустріальний стан, який базується на кваліфікованій праці та скерований високоосвіченими менеджерами, а їх норми професіоналізму можуть стати засадами для нового етосу. Гоулднер, у свою чергу, у новому універсальному класі бачив заміну пролетаріату. Цей клас складався з двох груп: критичних інтелектуалів та технічної інтелігенції, пов'язаних через спільне перебування в культурі критичного дискурсу, і здобуває владу не через насилля, а через силу ідей, які руйнують усі засновки та обмеження суспільства, привілеї як до інших, так і до себе [Kurzman, 2002: р. 72]. Однак концепція нового класу все ж була суперечливою й не мала багато прихильників.

У працях французького філософа П'єра Бурдьє можна віднайти відлуння ідей Бенда. Він, критикуючи інші підходи, висуває альтернативу опису властивостей «інтелектуального поля» в цілому, адже воно неоднорідне та неузгоджене і включає багато підмножин суворих ієрархій і небезпечних суперечностей. Дослідник визнавав тенденцію до поділу та партикуляризму,

наявну в самій логіці інтелектуального поля. Також концепт поля наголошував на спільних інтересах діячів, залучених у нього, хай би якими суттєвими були їх розбіжності в думках. Проводячи аналогію з грою, цінність якої полягає у привласненні та використанні специфічних форм капіталу, а у випадку з інтелектуалами такою формою є «культурний капітал» — термін, що є одним із найвпливовіших внесків Бурдьє у соціологію [Bourdieu, 1989: р. 102]. Аналогія капіталу узasadничує матеріальну самозацікавленість інтелектуалів. Адже культура у схемі Бурдьє — це те, у що ми інвестуємо, а потім отримуємо прибуток. Саме так інтелектуальна сфера постає автономною, коли інтелектуали з високим рівнем культурного та низьким рівнем економічного капіталу, наприклад, намагаються віднайти найбільший культурний прибуток за найменшу економічну вартість, використовуючи авангардне мистецтво, яке є зрозумілим для вузького кола, насміхаючись з обивательського смаку заможних. Однак, незважаючи на той факт, що вони володіють одним із головних засобів панування — культурним капіталом, вони є носіями універсального розуму, адже володіють монополією на критичну рефлексійність. Загалом Бурдьє вважає, що незважаючи на спільні інтереси інтелектуали не завжди схильні до колективної дії, і тільки в окремі моменти історії вони звільняються від політичного песимізму чистої культури та лицемірного залучення в політику, стають на захист своїх власних інтересів, найкращий тому приклад — справа Дрейфуса.

Інтелектуали як вияв класу

Антоніо Грамші — італійський комуніст, критично сприйняв «Зраду інтелектуалів» Бенда, через нехтування ролі інтелектуалів у житті суспільства. У засновках підходу до дослідження інтелектуалів Грамші було питання про незалежність соціальної групи інтелектуалів або можливість кожної соціальної групи мати свою власну спеціалізовану категорію інтелектуалів. Він був схильним до другої точки зору, адже і буржуазія, і пролетаріат продукували своїх власних інтелектуалів, які були «органічними» в тому сенсі, що існував зв'язок між інтелектуалами та виробничим світом [Грамші, 1991: с. 327]. Як відомо, існує протиставлення органічних та традиційних інтелектуалів у працях Грамші — традиційні, прикладом яких слугують католицькі священики, зазвичай лиш утопічно бачать себе незалежними. Ідеї Грамші набули значного поширення в середині ХХ століття, навіть серед не-марксистів і повторюються в багатьох працях із соціології інтелектуалів, де мова йде про те, що ними не може бути сформована певна окрема група, адже вони поділені на підмножини, що виникають з інших соціальних груп і слугують їм.

Як відомо, в другій половині ХХ століття інтелектуали були так само в моді, як і в період їх кристалізації. У західних країнах інтелектуальний клас активно залучався до вирішення суспільних проблем, ще більше уваги до ролі інтелектуалів у суспільних змінах було приділено з підйомом студентських

рухів по всьому світу, а в молодих незалежних постколоніальних країнах інтелектуали часто ставали політичними лідерами.

Послідовниками погляду на інтелектуалів як представників певного класу в середині століття були Хомскі та Фуко. Зокрема, Хомскі описував буржуазних інтелектуалів як таких, що пропонують ідеологічну апологію та легітимують буржуазну державу.

Мішель Фуко у своїх розвідках був ще радикальнішим, пропонуючи класову теорію для постмодерної доби. Боротьба проти різних форм насилля в царині знання для нього є такою, де інтелектуал одночасно і суб'єкт, і інструмент. Суспільство на зрілому етапі свого розвитку продукує «універсальних інтелектуалів», як їх називає Мішель Фуко, тобто тих, хто «владі, деспотизму, омані, зарозумілості багатства протиставляє універсальність правосуддя і справедливості ідеального закону» і кому Фуко протиставляє «специфічних інтелектуалів» — переважно науковців (див.: [Матвеев, 2013: с. 22]). Як відомо, такий поділ на «традиційних» та «органічних» інтелектуалів у Грамші було запропоновано набагато раніше. Фуко погоджується з італійським марксистом і в тому, що інтелектуали виступають потенційною революційною силою. Не тому, що вони представляють знедолених, а тому, що стоять біля керма системи влади та знання і можуть за потреби швидко її підірвати. Слід зауважити, що погляди Фуко де в чому суперечать думкам головного французького інтелектуала тієї доби — Ж.-П. Сартра.

Подальші дослідження інтелектуалів, де вони поділялись за їхньою класовою ознакою, набули поширення наприкінці ХХ століття. Особливе зацікавлення тут викликали інтелектуали Близького Сходу та афроамериканської культури, в яких часто не групи продукували своїх органічних інтелектуалів, а інтелектуали самі створювали власні органічні групи (див.: [Kurzman, 2002: p. 76]).

Безкласові інтелектуали

Угорський соціальний філософ Карл Мангайм також виходив у своїх розвідках з критики праці Бенда. Вказуючи на те, що небезпека, яку француз убачав у політизації, полягає більшою мірою в ув'язненні свободи думки під впливом церкви, держави та класового устрою. Мангайм, зокрема, вважав, що в кожному суспільстві є соціальні групи, спеціальне завдання яких полягає в забезпеченні інтерпретації світу для суспільства, фактично ототожнюючи терміни «інтелектуал» та «інтелігент» (Intelligenz) стосовно тієї соціальної групи, яка своє завдання бачить у захисті «загальних інтелектуальних інтересів» і тримається позиції «вільного плавання» — неприєднання або добровільного приєднання до того чи іншого антагоністичного класу. Загалом місія інтелектуалів, в контексті цього їх трактування, полягає в надиханні на взаєморозуміння між класами. У відомій праці «Ідеологія та утопія» він пише: «Ця здатність інтелектуалів приєднуватися до чужих їм за класовим складом груп виникала з того,

що вони могли співпереживати будь-яку позицію і що для них, і тільки для них, існувала можливість вибору, тоді як безпосередньо пов'язані з певним класом індивіди лише у виняткових випадках виходили у своїх діях за рамки своїх класових поглядів. Прийняте в результаті власного вибору рішення пов'язувало інтелектуалів з обраним ними класом у політичній боротьбі, проте воно не звільняло їх від постійної недовіри з боку споконвічних представників даного класу. Ця недовіра є безсумнівним симптомом того соціологічного факту, що спроба інтелектуалів повністю розчинитися в чужому їм класі знаходить свої межі в їх духовній та класовій обумовленості. Соціологічне значення цієї обумовленості настільки велике, що воно проявляється навіть у пролетарі, який піднявся до рівня інтелектуала» [Манхейм, 1994: с. 135].

Подібний підхід домінував у середині минулого століття за структурно-функціональною парадигмою, що залишала інтелектуалам спеціальну роль членів суспільства, які переймаються культурними справами і були у відносному сенсі звільненими від відповідальності перед своїми соціальними функціями, людьми, які зосереджують свою увагу на символічних системах більше, ніж на інтеракціях та зв'язках між соціальними групами. Т. Парсонс вважав, що інтелектуали в цій перспективі не утворюють класу й не мають політичної влади чи контролю за економічними ресурсами, а швидше розробляють символічну систему всіх соціальних груп, не будучи органічними представниками цих груп.

Едвард Шилз, дослідник інтелектуалів, які модернізували традиційні суспільства, зокрема, тих, які прийшли до влади в Індії після деколонізації, став іншою провідною фігурою, яку асоціюють із цим підходом. Він зауважував, що розрив у ролі інтелектуалів між їхніми універсалістськими ідеалами та більш земними потребами часто призводив до відчуження інтелектуалів. Освітні можливості поширювались швидше, ніж відкривались відповідні робочі місця, таким чином, створюючи незадоволений «інтелектуальний пролетаріат», відірваний освітою від їх традиційного становища та такий, що не в змозі дотримуватись стандартів життя, на які, як вони вірили, вони заслуговували. Дюркгайм, як відомо, також говорив про освіту як про причину аномії в сучасному суспільстві, однак виступав і захисником дрейфусарів. У подальшому розвідки у безкласовій належності інтелектуалів були відображені в «Соціології філософій» Рендала Колінза. На відміну від аналізу одночасних наукових відкриттів Р. Мертона, який звертав увагу на появу консенсу із спільних соціальних умов, Колінз у своїй «теорії конфлікту» наголошував на конфліктах у дотриманні своєї попередньої ідентичності. Інтелектуали у відірваності від буденного життя в дискурсі базуються на своїй автономії та фокусуються на саморефлексійності. Однак зовнішні умови змінюють матеріальні засади інтелектуальних занять, реструктурують мережі, створюючи нові групи. З нарахованих Колінзом майже трьох тисяч філософів за весь писемний період людства найвидатніші з них не

були випадково розкидані в часі, що він пов'язував із суперництвом всередині мереж у найбільш запальні інтелектуальні періоди історії (див.: [Врум, 2001: р. 76]).

Звісно, розглянуті три головні підходи в дослідженні класу інтелектуалів не вичерпують обсягу такого суперечливого предмета філософського дослідження. Однак їх слід мати на увазі хоча б задля того, щоб уникати термінологічних суперечностей. До того ж інтелектуальна комунікація відбувається засобами медіа-середовища, розвиток у якому уже спричинив докорінні зміни в нашому розумінні інтелектуалів, адже механічне відтворення знищує «ауру» мистецтва та інтелектуальної праці. Доступ до інформації засобами Інтернету підриває авторитет «класичних» інтелектуалів як класу, однак у будь-якому разі запит на них у суспільстві в цілому ще не втрачено.

ДЖЕРЕЛА

- Бенда Ж.* Предательство интеллектуалов / пер. с франц. В. Гайдамаки. — М. : Социум, 2009. — 312 с.
- Гавел В.* Відповідальність інтелектуала // Незалежний культурологічний часопис «І». — 1997. — № 10.
- Грамуши А.* Интеллигенция и организация культуры // Тюремные тетради : в 3 ч. / пер. с итал. Г.П. Смирнова. — М. : Политиздат, 1991. — 560 с.
- Грицак Я.Й.* Ігри з кочергою: всерйоз та по-українськи // Критика. — 2003. — № 1–2. — С. 21–25.
- Декомб В.* Привілеї відповідальності / пер. з франц. // Український тиждень. — 2013. — № 4.
- Леклерк Ж.* Соціологія інтелектуалів / пер. з франц. Наталії Біляєвої, Євгенії Бразуль-Брушковської. — Львів : Ахілл, 2009. — 160 с.
- Манхейм К.* Идеология и утопия // Диагноз нашего времени / пер. с нем. М. Левина. — М. : Юристъ, 1994. — 700 с.
- Матвеев И.А.* Фуко, Группа информации по тюрьмам и парадоксы политики истины // Неприкосновенный запас. — 2013. — № 88.
- Врум R.J.* Intellectuals, Sociology of // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. — 2001. — P. 7631–7635.
- Bourdieu P.* The corporatism of the universal: the role of intellectuals in the modern world // Telos. — 1989. — № 81. — P. 99–110.
- Kurzban Ch., Owens L.* The Sociology of Intellectuals // Annual Review of Sociology. — 2002. — № 28. — P. 63–90.

Дмитро Мірошниченко — аспірант Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України.
